

1945-1946 թթ.

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՍԸ ԵՎ ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում Իրանի ողջ տարածքը բռնազավթված մնաց դաշնակիցների՝ Մեծ Բրիտանիայի, ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ զինված ուժերի կողմից, որոնց միջև այդ ընթացքում պայքար սկսվեց իրանական նավթի համար:

1943 թ. վերջին և 1944 թ. սկզբին անգլո-հոլանդական Ռոյալ դատչ 2ելլ, ամերիկյան Մինքլեյր և Սթանդարթ օյլ ընկերություններն իրանական կառավարության հետ բանակցություններ սկսեցին Իրանի Բելուջիսթան նահանգում նավթային կոնցեսիա ձեռք բերելու համար¹: Տեսնելով այդ քայլը, Խորհրդային Միությունն իր հերթին 1944 թ. սեպտեմբերի 10-ին Թեհրան ուղարկեց կառավարական հանձնաժողով՝ ԽՍՀՄ արտաքին գործերի կոմիսարի տեղակալ Մերգել Բավթարաձեի գլխավորությամբ, ում հանձնարարված էր իրանական կառավարության հետ բանակցություններ սկսել Իրանի հյուսիսային շրջաններում նավթային կոնցեսիա ձեռք բերելու նպատակով²: Սակայն նավթի շուրջ բանակցությունները մեծ դժգոհություն առաջ բերեցին իրանական կառավարական շրջանակներում, և 1944 թ. դեկտեմբերի 2-ին մեջլիսի պատգամավոր Մոհամմադ Մոսադեղի առաջարկությամբ մեջլիսն օրենք ընդունեց, ըստ որի արգելվում էր նավթային կոնցեսիայի վերաբերյալ բանակցություններ վարել ցանկացած օտարերկրյա պետության կամ ընկերության հետ՝ մինչև պատերազմի ավարտը³:

Այնուհետև Խորհրդային Միության ղեկավարությունը սկսեց ակտիվ նախապատրաստություն տեսնել Իրանական Ադրբեջանում (Ատրպատական) և Քրդստանում անջատողական շարժումներ իրականացնելու ուղղությամբ: Այդ մտահղացման իրականացումը հանձնարարված էր Լավրենտի Բերիային, Վյաչեսլավ Մոլոտովին, ինչպես

¹ Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, Երևան, 2005, էջ 639:

² احمد راسخی لنگرودی، موج نفت، تهران، ۱۳۸۶، ص. ۱۰۰.

³ احمد راسخی لنگرودی، նշվ. աշխ., էջ 108

նան Խորհրդային Ադրբեջանի կոմկուսի առաջին քարտուղար Միր Ջաֆար Բադիրովին⁴:

Բրիտանական կառավարությունն իր հերթին մեծապես անհանգստացած էր պատերազմի ընթացքում Իրանում ԽՍՀՄ դիրքերի ամրապնդմամբ, քանի որ այն շարունակում էր Իրանը դիտարկել իբրև իր «ազդեցության գոտի» և կարելի է ասել անհամբեր սպասում էր պատերազմի ավարտից հետո Իրանի հյուսիսից խորհրդային զորքերի դուրսբերմանը:

1945 թ. մայիսի 3-ին Իրանի վարչապետ նշանակվեց Իբրահիմ Հաքիմին⁵, ով մայիսի 19-ին պաշտոնապես դիմեց Մեծ Բրիտանիայի, ԱՄՆ և ԽՍՀՄ կառավարություններին Իրանից դաշնակիցների զորքերի վաղաժամկետ դուրսբերման պահանջով՝ հիմնավորելով իր պահանջը Գերմանիայի հետ պատերազմի ավարտով: Համաձայն 1942 թ. հունվարի 29-ի Մեծ Բրիտանիայի, Խորհրդային Միության և Իրանի միջև կնքված եռակողմ համաձայնագրի՝ անգլո-խորհրդային զորքերը պետք է դուրս բերվեին Իրանից բոլոր ռազմական գործողությունների ավարտից հետո վեց ամսվա ընթացքում⁶:

Ստեղծված իրավիճակում բրիտանական կողմն անմիջապես պաշտպանեց Իրանի կառավարության դիրքորոշումը և Մոսկվայում իր դեսպան Արչիբալդ Բլարք Քերրի միջոցով նամակ ուղղեց ԽՍՀՄ արտաքին գործերի ժողկոմատ՝ առաջարկելով Իրանից դուրս բերել զորքերը վաղաժամկետ, սակայն խորհրդային կողմը չարձագանքեց դեսպանի նամակին⁷: ԽՍՀՄ կողմից պատասխան չեղավ նաև ԱՄՆ-ի դեսպան Էվերիլ Հարրիմանի նամակին, որում հաղորդվում էր, որ ամերիկյան հրամանատարությունն ավարտել է իր առաքելությունը

⁴ ԽՍՀՄ կենտկոմի կողմից Մ. Բադիրովին ուղարկված գաղտնի փաստաթղթերը՝ կապված Իրանի հյուսիսային շրջաններում անջատողական շարժումների հրահրման, ինչպես նաև այդ տարածքներում «Ադրբեջանի դեմոկրատական կուսակցություն» ստեղծելու վերաբերյալ տե՛ս New evidence on the Iran crisis 1945-46, From the Baku archives, Cold war international history project bulletin, Issue 12/13,

www.wilsoncenter.org/sites/default/files/CW/HPBulletin12_13_p4_0.pdf

⁵ Shwadrin B., The Middle East, oil and the Great Powers, New York, 1955, p. 69.

⁶ Եռակողմ համաձայնագրի ամբողջ տեքստը տե՛ս Hamzavi Abdol Hossein, Persia and The Powers, London, 1946, p. 123.

⁷ Yegorova N., The Iran crisis of 1945-46: A view from the Russian archives, www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Working%20Paper%20%2315.pdf

Պարսից ծոցում և անհրաժեշտություն է տեսնում կրճատել իր զինուժն Իրանում⁸։ Միայն Պոտսդամի կոնֆերանսի ժամանակ բրիտանական կողմին հաջողվեց Իոսիֆ Ստալինի «ուշադրությունը հրավիրել» Իրանից զորքերի դուրսբերման հարցի վրա։ Կոնֆերանսի ժամանակ համաձայնություն ձեռք բերվեց դաշնակիցների զորքերը դուրս բերել միայն Թեհրանից, իսկ Իրանի մյուս տարածքներից զորքերի դուրսբերման հարցը որոշվեց քննարկել սեպտեմբերին Լոնդոնում կայանալիք արտաքին գործերի նախարարների հանդիպման ժամանակ⁹։ Մինչ այդ ամերիկյան ղեկավարությունը հայտարարեց, որ ամերիկյան զորքերի հիմնական մասի դուրսբերումը կավարտվի մինչև նոյեմբերի 1-ը¹⁰։

1945 թ. սեպտեմբերի 6-ին Ջաֆար Փիշևարիի գլխավորությամբ Իրանական Ադրբեջանում ստեղծվեց Ադրբեջանի դեմոկրատական կուսակցությունը։ Նոր կուսակցության հիմնական պահանջներից էր Իրանի կազմում Ադրբեջանի ինքնավարության տրամադրումը և տեղի թյուրքերեն լեզվի պաշտոնական կիրառումը¹¹։

1945 թ. սեպտեմբերի 19-ին Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Էռնեստ Բեվինը նամակով դիմեց ԽՍՀՄ արտաքին գործերի նախարար Վ. Մոլոտովին, որում առաջարկում էր զորքերի հիմնական մասի դուրսբերումն ավարտել մինչև դեկտեմբերի կեսը՝ բացառությամբ հարավային և հյուսիսային շրջանների, իսկ ամբողջական դուրսբերումն ավարտել մինչև 1946 թ. մարտի 2-ը։ Սակայն Մոլոտովն իր պատասխան նամակում մերժեց այդ առաջարկը՝ նշելով, որ զորքերի դուրսբերման հարցը կքննարկվի միայն նշված ժամկետին¹², և որ խորհրդային կառավարությունն անհրաժեշտ չի գտնում այդ հարցը քննարկել արտգործնախարարների հանդիպման ժամանակ¹³։

⁸ Նույն տեղում։

⁹ Թեհրան-Յալթա-Պոտսդամ, Փաստաթղթերի ժողովածու, Երևան, 1970, էջ 306։

¹⁰ George K., The Middle East 1945-1950, London, 1954, էջ 57։

¹¹ «Известия», 14. 09. 1945.

¹² Քանի որ Գերմանիայի դաշնակից Ճապոնիան կապիտուլյացիա ստորագրեց 1945 թ. սեպտեմբերի 2-ին, ապա ըստ պայմանագրի Իրանի տարածքից դաշնակից զորքերի դուրսբերման վերջնաժամկետ հանդիսացավ 1946 թ. մարտի 2-ը։ St u Политика Англии на Ближнем и Среднем Востоке (1945-1965), Москва, 1966, с. 338.

¹³ Hamzavi A.H., նշվ. աշխ., էջ 123։

1945 թ. նոյեմբերի 16-ին արդեն ձևավորված Դեմոկրատական կուսակցությունն ապստամբություն բարձրացրեց իրանական կառավարության դեմ՝ պահանջելով Իրանական Ադրբեջանին տրամադրել ինքնավարություն¹⁴։ Երեք օր անց Թեհրանը կառավարական գորքեր ուղարկեց, որպեսզի ճնշի ապստամբությունը, սակայն ուղարկված զորքերը խորհրդային զորամիավորումների կողմից կանգնեցվեցին Ղազվինի շրջանում¹⁵։

Միևնույն ժամանակ Խորհրդային Միությունը նմանատիպ անջատողական շարժում կազմակերպեց նաև Իրանական Քրդստանում։ Շարժման կենտրոն հանդիսացավ Մահաբադ քաղաքը, իսկ շարժման ղեկավարությունն իր ձեռքը վերցրեց տեղի քրդական ցեղերի հոգևոր առաջնորդ Ղազի Մոհամմադը¹⁶։ Քրդերը գումարեցին Քրդստանի դեմոկրատական կուսակցության համագումար, որտեղ առաջ քաշեցին իրենց պահանջները՝ մասնավորապես քրդերենի պաշտոնական գործածում, ինչպես նաև Իրանի տարածքում քրդական ինքնավարության տրամադրում¹⁷։ Ստեղծված իրավիճակից ելնելով՝ Իրանի արտաքին գործերի նախարարությունը նույն առաջ քաշեց Իրանում ԽՍՀՄ դեսպանատուն, որում խորհրդային կողմին մեղադրում էր Իրանական Քրդստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին անմիջական աջակցություն ցուցաբերելու մեջ¹⁸։

Ըստ ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ջեյմս Բլրնզի՝ արտգործնախարարների մոսկովյան հանդիպման ժամանակ Իոսիֆ Ստալինն ակնարկեց, թե մինչև 1946 թ. մարտի 2-ը Իրանից խորհրդային զորքերի դուրսբերումը կախված է իրանական կառավարության հետագա քայլերից՝ հիմնավորելով, որ Բաքվի նավթահորերը շատ մոտ են գտնվում իրանական սահմանին և պետք է պահպանվեն Խորհրդային Միության դեմ Իրանի հնարավոր գործողություններից¹⁹՝ միաժամանակ վկայա-

¹⁴ Kirk G., նշվ. աշխ., էջ 59։

¹⁵ Նույն տեղում։

¹⁶ Roosevelt Archie, The Kurdish Republic of Mahabad, The Middle East journal, July, 1947, p. 253.

¹⁷ Նույն տեղում։

¹⁸ Внешняя политика СССР, Сборник документов, Том 6, (сентябрь 1945г.-февраль 1947г.), с. 88.

¹⁹ Byrnes James F., Speaking frankly, New York, 1947, pp. 119-120.

կոչելով 1921 թ. խորհրդա-իրանական պայմանագիրը²⁰: Մոսկովյան հանդիպման ընթացքում Էռնեստ Բևինս էլ իր հերթին առաջարկեց ստեղծել հանձնաժողով՝ բաղկացած ԱՄՆ, ԽՍՀՄ և Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչներից, որը պետք է զբաղվեր Իրանի խնդրով, սակայն այդ գաղափարը խորհրդային կողմը նույնպես մերժեց²¹: Նշենք, որ հատուկ հանձնաժողովի ստեղծման գաղափարը դժգոհություն առաջացրեց նաև հենց Իրանում, և մեջլիսը կրկին Մ. Մոսսադեղի առաջարկով դեմ արտահայտվեց այդ գաղափարին, չնայած վարչապետ Հաքիմին հակված էր հանձնաժողովի ստեղծմանը՝ պայմանով, որ իրանական կողմը նույնպես իր երկու ներկայացուցիչն ունենա հանձնաժողովում²²:

Այսպիսով արագորժնախարարների մոսկովյան հանդիպումը ոչ մի դրական քայլ չարձանագրեց Իրանի հարցում և չարդարացրեց իրանական կողմի սպասումները:

Իրանի խնդրում բրիտանական կողմի դիրքորոշումն արտացոլվում է նաև Իրանում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ռիդեր Բուլլարդի²³ 1946 թ. հունվարի նամակում՝ հասցեագրված Էռնեստ Բևինսին, որում իր մտահոգությունն էր հայտնում այն հետևանքների մասին, որոնք կարող էին առաջանալ մինչև նույն թվականի մարտի 2-ը Խորհրդային Միության կողմից զորքերն Իրանից դուրս չբերելու դեպքում՝ մասնավորապես նշելով. «Ես մտավախություն ունեմ, որ Խորհրդային Միությունը հնարավոր է անտեսի 1942 թ. պայմանագիրը և մարտի 2-ի ժամկետի լրանալուց հետո էլ անորոշ ժամանակով մնա Իրանում այնքան, մինչև Իրանը վերջնականապես ենթարկի իրեն»²⁴:

Նամակը ենթադրել է տալիս, որ Մեծ Բրիտանիան պետք է վերադասավորեր իր ռազմավարությունը և մինչ այդ, քայլեր ձեռնարկեր՝ թույլ չտալու դեպքերի նման զարգացումը:

Նման տեսակետ էր հայտնում նաև Մոսկվայում բրիտանական գործերի հավատարմատար Ֆրենք Ռոբերթսը Մեծ Բրիտանիայի արտ-

²⁰ Ըստ 1921 թ. խորհրդա-իրանական պայմանագրի 6-րդ կետի Խորհրդային Միությունը կարող էր զորք մտցնել Իրան, եթե Իրանի տարածքն օգտագործվեր որպես պլացդարմ ԽՍՀՄ դեմ հարձակման համար: Պայմանագրի ամբողջ տեքստը տե՛ս Hamzavi A. H., նշվ. աշխ. էջ 70:

²¹ Hamzavi A. H., նշվ. աշխ., էջ 46:

²² احمد راسخی لنگرودی, նշվ. աշխ., էջ 113-115:

²³ Ռիդեր Բուլլարդն Իրանում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանն էր 1944-1946 թթ.:

²⁴ Britain, the United Nations and the Iranian Crisis of 1946, Middle-East Journal of Scientific Research 18 (11), 2013, p. 1546.

գործնախարարությանն ուղղած իր նամակում՝ շեշտելով նաև քրիտանական հզորության և հեղինակության պահպանման անհրաժեշտության մասին: Ռոբերթսը գրում էր. «Եթե նույնիսկ Եվրոպայում և Հեռավոր Արևելքում Խորհրդային Միությունը կարող է սեփական անվտանգությունն ապահովել առանց վտանգելու քրիտանական, կամ նույնիսկ ամերիկյան շահերը, սակայն դժբախտաբար ԽՍՀՄ հարավային սահմանների դեպքում դա այլ խնդիր է, այստեղ ողջ Միջին Արևելքի անվտանգության և հեղինակության հարցն է սերտորեն միախառնված: Իրանում և Թուրքիայում Խորհրդային Միության նույնիսկ սահմանափակ հաջողությունները լուրջ հարված կհանդիսանա Բրիտանիայի համար ողջ Արաբական աշխարհում և Խորհրդային Միության ձգտումներին ցանկացած զիջում պետք է մանրակրկիտ քննարկել»²⁵:

Այսպիսով քրիտանական ղեկավարության բարձր շրջանակներում՝ մասնավորապես արտաքին գերատեսչությունում տիրում էր այն համընդհանուր կարծիքը, որ եթե Մեծ Բրիտանիան ցանկանում էր մնալ աշխարհի գերտերությունների շարքում, ապա Միջին Արևելքը պիտի լիներ միայն իր ազդեցության ոլորտում:

Միևնույն ժամանակ իրանական կառավարությունը՝ տեսնելով արտգործնախարարների հանդիպումների և բողոք-նոտաների տված զրո արդյունքը՝ որոշեց Իրանի հարցը բարձրացնել Միավորված ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ) Անվտանգության խորհրդում:

1946 թ. հունվարին իրանական պատվիրակության ղեկավար Հ. Թադիգադեն նամակով դիմեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի գլխավոր քարտուղարին՝ որում Խորհրդային Միությանը մեղադրում էր Իրանի ներքին գործերին միջամտելու մեջ և հույս հայտնում, որ Անվտանգության խորհուրդը կկարգավորի Իրանի հարցը²⁶: Սակայն խորհրդային պատվիրակության ղեկավար Ա. Վիշինսկին մերժեց իրանական կողմի բոլոր մեղադրանքները՝ միաժամանակ հայտարարելով նաև, որ տվյալ խնդիրը վերաբերում է միայն Իրանին և Խորհրդային Միությանը և իմաստ չունի, որ երկու վաղեմի հարևանների հարցը քննվի ՄԱԿ-ում²⁷:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Foreign Relations of the United States (այսուհետ՝ FRUS), 1946, The Near East and Africa, Volume 7, Doc. 224,

<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1946v07/d224>.

²⁷ FRUS, 1946, The Near East and Africa, Volume 7, Doc. 222.

Ծանոթանալով երկու կողմերի դիմում-բողոքներին՝ Անվտանգության խորհուրդը նույն թվականի հունվարի 30-ի իր որոշման մեջ հայտարարեց, որ երկու կողմերն էլ պատրաստակամություն են հայտնել լուծել խնդիրը միայն խաղաղ բանակցությունների միջոցով, որոնք սկսվելու են մոտ ապագայում, և որ միաժամանակ Անվտանգության խորհուրդն իրեն իրավունք է վերապահում ցանկացած ժամանակ տեղեկանալու և հարցում անելու բանակցությունների ընթացքի վերաբերյալ²⁸։

Այդ ընթացքում Իրանում Հաքիմիի կառավարությունը հրաժարական տվեց, և 1946 թ. հունվարի 26-ին իրանական մեջլիսը կրկին վարչապետի պաշտոնում ընտրեց Ահմեդ Ղափամ օս Սալթանեին*, ով բավականին մեծ փորձ ու հմտություն ունեցող քաղաքական գործիչ էր²⁹։

Կառավարության ղեկավարությունն ստանձնելուն պես՝ Ղափամն անմիջապես սկսեց զարմանալիորեն ջերմ տրամադրվածություն ցուցաբերել Խորհրդային Միության հանդեպ։ 1946 թ. փետրվարի 19-ին Իրանի նորընտիր վարչապետը մեծ պատվիրակությունով մեկնեց Մոսկվա³⁰՝ բանակցելու խորհրդային ղեկավարության հետ, և ինչպես Վ. Բայբուրդյանն է նշում.՝ «իր հետ տանելով իրանական դիվանագիտության ավանդական փափուկ բարձն³¹ ու իրանական նավթի գայթակղությունը»։

Այդ ընթացքում լրացավ պայմանագրով նշված մարտի 2-ի ժամկետը՝ սակայն պաշտոնական Մոսկվան կարծես թե չէր շտապում իր գորքերն ամբողջովին հանել Իրանից։

Մինչ այդ ամերիկյան հրամանատարությունն արդեն ավարտել էր Իրանից իր զինուժի դուրսբերումը հունվարի 1-ին, իսկ Իրանի և Իրաքի բրիտանական զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարությունը փետրվարի 23-ին հայտարարել էր, որ իր զինուժից միայն 600 հոգի է

²⁸ U.N.S.C., Resolutions adopted and decisions taken by the Security Council, The Iranian question

http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/88749/S_RES_2%281946%29-EN.pdf?sequence=2&isAllowed=y.

* Ահմեդ Ղափամն Իրանի վարչապետի պաշտոնը զբաղեցրել է հինգ անգամ, և սա նրա չորրորդ պաշտոնավարումն էր։

²⁹ Shwadrان B., նշվ. աշխ., էջ 72։

³⁰ "Правда", 20.03.1946.

³¹ Բայբուրդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 645։

մնացել Իրանում՝ որոնք համապատասխանաբար դուրս կբերվեն պայմանագրով նշված ժամկետին³² :

Մարտի 1-ին Մոսկվայի ռադիոն հաղորդեց, որ Իրանի վարչապետին չորս օր առաջ Մոսկվայում տեղեկացվել է, որ մինչև մարտի 2-ը խորհրդային զորքերը դուրս կբերվեն միայն Իրանի հյուսիսարևելյան շրջաններից, որտեղ համեմատաբար իրավիճակը խաղաղ է, իսկ մյուս շրջաններում կշարունակեն մնալ այնքան, մինչև իրադրության կայունացումը³³:

Ըստ ԱՄՆ-ի նախագահ Հարրի Տրումենի՝ Մոսկվայի այդ քայլը նշանակում էր, որ այսուհետ Իրանը բանակցելու էր ԽՍՀՄ հետ ատրճանակը գլխին պահված³⁴:

Մոսկվայի նման քայլով կարծես թե արդարանում էր նաև Իրանում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ռ. Բուլլարդի վերոնշյալ մտահոգությունները՝ կապված զորքերի դուրսբերման ժամանակացույցի հետ:

1946 թ. մարտի 5-ին Թավրիզում ԱՄՆ-ի փոխհյուպատոս Ռոբերտ Ռոսստուն ԱՄՆ-ի պետքարտուղարին գրած իր գաղտնի զեկույցում տեղեկացնում էր, որ մարտի 3-4-ն ընկած ժամանակահատվածում խորհրդային 20 տանկեր և մեծ թվով բեռնատարներ դուրս գալով Թավրիզից՝ շարժվել են Թեհրանի ուղղությամբ, իսկ մի մասն էլ ընթացել դեպի Իրաքի սահմանը³⁵:

Հաջորդ օրը՝ մարտի 6-ին Մոսկվայում ԱՄՆ-ի հավատարմատար Ջորջ Քենանն իր կառավարության անունից նոտա հանձնեց խորհրդային ղեկավարությանը, որում նշված էր, որ եռակողմ համաձայնագրով նախատեսված ժամկետի լրանալուց հետո Իրանից զորքերը դուրս չբերելու խորհրդային կողմի որոշումը չի կարող ԱՄՆ-ի կառավարությանը որպես ՄԱԿ-ի անդամ՝ թողնել անտարբեր, և եթե մինչև մարտի 25-ը (Նյու Յորքում կայանալիք Անվտանգության խորհրդի նիստը) Մոսկվան դուրս չբերի իր զորքերն, ապա հենց ինքը

³² Kirk G., նշվ. աշխ., էջ 66:

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Truman Harry S., Years of Trial and Hope 1946-1952, Vol. two, New York, 1956, p. 94.

³⁵ The Vice Consul at Tabriz (Rossow) to the Secretary of State, FRUS, 1946, Vol. 7, The Near East and Africa, Doc. 244.

(ԱՄՆ) հարցը կբարձրացնի ԱԽ-ում, եթե նույնիսկ Իրանը չանի այդ քայլը³⁶:

Նյու Յորքում կայացած Անվտանգության խորհրդի նիստի ժամանակ ԽՍՀՄ պատվիրակության ղեկավար Անդրեյ Գրումինոն հայտարարեց, որ իմաստ չունի Իրանի խնդիրը ներառել ԱԽ օրակարգ, քանի որ Իրանի և ԽՍՀՄ միջև արդեն համաձայնություն է ձեռք բերվել, և հունվարի 30-ի ԱԽ կայացրած որոշումն արդեն տվել է իր դրական արդյունքը, սակայն ԱՄՆ-ի պատվիրակության ղեկավար Ջ. Բրնզն ատարկեց, որ երկու կողմերի միջև համաձայնություն ձեռք չի բերվել, և 1942 թ. պայմանագրի խախտման պատճառով պետք է հարցը քննվի ԱԽ-ում³⁷:

Միաժամանակ բրիտանական արտաքին գերատեսչության շրջանակներում Անվտանգության խորհուրդը դիտարկվում էր զուտ Իրանում բրիտանական գերիշխանությունը պահպանելու միջոց, և ԱԽ-ում իրանական հարցի բարձրացումը հիանալի միջոց էր գրավելու նաև ԱՄՆ-ի ուշադրությունը, որն ըստ երևույթին հաջողվեց:

Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի արևելյան բաժնի ղեկավար Ռ. Հոուին դեռ ԱԽ հունվարի նիստի ժամանակ ՄԱԿ-ում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ալեքսանդր Կադոգանի հետ զրույցում՝ ողջունելով իրանական կառավարության որոշումը ԱԽ-ում բարձրացնելու վերաբերյալ, միաժամանակ նշում էր. «Ցանկալի է, որ հիմա Իրանի կառավարությունն իր խնդիրը ՄԱԿ-ում բարձրացնելով՝ Անվտանգության խորհրդի բոլոր անդամների մոտ տպավորություն ստեղծի, որ խնդիրն իրականում իրանա-խորհրդային բնույթ է կրում, այլ ոչ թե Միջին Արևելքում գերիշխանություն տարածելու ռուս-բրիտանական հերթական մրցակցությունն է»³⁸:

Հակառակ պարագայում ԱՄՆ-ը, որը ՄԱԿ-ի անդամ է, կարող էր հեռու մնալ իրանական խնդրից և որպեսզի իրական խորհրդա-բրիտանական խնդիրը մնար ստվերում՝ խորհուրդ էր տալիս, որ Մեծ Բրիտանիան հանդես չգա իրանական ճգնաժամն Անվտանգության խորհրդում կարգավորողի անմիջական նախաձեռնությամբ:

³⁶ Truman H. S., նշվ. աշխ., էջ 94-95: Ինչպես նաև Shwadrان B., նշվ. աշխ., էջ 72-73:

³⁷ United Nations Security Council discusses Iran, 1946

<https://www.youtube.com/watch?v=4pyKloTpGvY>

³⁸ Britain, the United Nations and the Iranian Crisis of 1946, Middle-East Journal of Scientific Research 18 (11), 2013, p. 1547.

1946 թ. ապրիլի 4-ին՝ Անվտանգության խորհուրդը որոշում կայացրեց հետաձգել իրանական հարցի քննարկումը մինչև մայիսի 6-ը՝ հաշվի առնելով խորհրդային կողմի այն հայտարարությունը, որ Իրանից խորհրդային զորքերի դուրսբերումն արդեն սկսված է և միաժամանակ բանակցություններ են ընթանում իրանական կառավարության հետ³⁹:

Նույն օրը թեփրանում Ա. Ղափամի և ԽՍՀՄ դեսպան Ի. Սադչիկովի միջև ստորագրվեց համաձայնագիր, ըստ որի՝ կողմերը համաձայնվում էին ստեղծել խորհրդա-իրանական նավթային ընկերություն՝ 50 տարի ժամկետով⁴⁰:

Միևնույն ժամանակ Ա. Ղափամը բանակցություններ սկսեց Ջ. Փիշևարիի հետ, որի արդյունքում ճանաչեց Ադրբեջանի կառավարությունը⁴¹, ինչպես նաև օրենք հրապարակեց պետական հողերը գյուղացիներին բաժանելու մասին: Դրա հետ մեկտեղ Իրանական Ադրբեջանի դպրոցներում թույլատրվում էր բացի պարսկերենից նաև տեղական թյուրքերենով դասավանդումը⁴²:

Այդ ընթացքում բրիտանական կողմը սկսեց շահարկել իր մշտական խաղաթուղթը՝ Իրանի հարավային ցեղերի գործունը:

Դեռ 1946 թ. սկզբին մոտ 300 զինված արաբներ, Իրաքից անցնելով Իրանի սահմանը, զինված հարձակում գործեցին Խորենշահր քաղաքի վրա: Տեղեկությունների համաձայն՝ զինված արաբական խմբավորումները գլխավորում էին շեյխ Ջասեֆն ու իր եղբայր Աբդուլա Ազիզը⁴³:

³⁹ U.N.S.C., Resolutions adopted and decisions taken by the Security Council in 1946, Resolution of 4 April 1946

http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/88750/S_RES_3%281946%29-EN.pdf?sequence=2&isAllowed=y

⁴⁰ Համաձայնագրի տեքստը տե՛ս Внешняя политика СССР, Сборник документов, Том 6, (сентябрь 1945г.-февраль 1947г.), с. 274.

⁴¹ ۱۳۲۵، ۴، ۲۱، اطلاعات

⁴² ۱۳۲۵، ۱۹، ۴، اطلاعات

⁴³ "Правда", 23. 01. 1946. Նշված իրադարձությունը նշում է նաև Ջորջ Լենկ-գովսկին իր Russia and the West in Iran աշխատության 304 էջում՝ արաբների կողմից զինված հարձակումը վերագրելով բրիտանացիների հովանավորյալ Մոհամմերայի շեյխ Խազալին, սակայն իրականում հարձակումն իրականացրել էին նրա որդիները՝ Ջասեֆն ու Աբդուլա Ազիզը, իսկ հայտնի շեյխ Խազալը մահացել էր դեռ 1936 թվականին և վարկածներից մեկի համաձայն սպանվել Ռեզա շահի հրամանով: Տե՛ս նաև՝ Cronin Stephanie, Tribal politics in Iran: Rural conflicts and the new state 1921-1941, New York, 2007.

Ըստ երևույթին դա հանդիսանում էր իբրև հակընդդեմ քայլ Իրանի հյուսիսում ԽՍՀՄ անջատողական քաղաքականությանը:

Թեհրանում նոր կառավարության ձևավորումից մեկ օր անց բրիտանական զորքերը Հնդկաստանից սկսեցին անցնել Իրաքի տարածք՝ Բասրա: Իրաքյան կառավարությունը, խուսափելով հնարավոր բարդություններից, հայտարարեց⁴⁴, թե այդ քայլը նախատեսված է 1930 թ. անգլո-իրաքյան պայմանագրով⁴⁵: Մի քանի օր անց Իրաքի անկախության կուսակցությունը պահանջեց, որ Խուզիսթանի նահանգը վերադարձվի Իրաքին՝ հիմնավորելով, որ այնտեղի բնակչության մեծամասնությունը արաբներ են: Միևնույն ժամանակ հարավային մի քանի ցեղապետեր սկսեցին բողոքներ հայտնել կառավարությանը՝ ի դեմս Թուդե կուսակցության «օր-օրի աճող ազդեցությանը»⁴⁶:

Ղավամը քննադատեց բրիտանական կառավարությանը Բասրայում զորքեր տեղակայելու վեաբերյալ՝ հիմնավորելով իր տեսակետը հնդկական կառավարության այն հայտարարությամբ, թե զորքերը կարող են օգտագործվել Իրանում բրիտանական շահերի պաշտպանության համար⁴⁷: Սակայն բրիտանական արտաքին գերատեսչությունը հայտարարեց, որ զորքերը նախատեսված են Իրաքում նավթարդյունաբերության օբյեկտների պաշտպանության համար⁴⁸:

Սեպտեմբերի սկզբին Սպահանում բախթիարական ապստամբություն սկսվեց կառավարությունը տապալելու նպատակով, իսկ նույն ամսի 23-ին ցեղային ապստամբություն սկսվեց նաև Ֆարսում: Ղաշղայի ցեղի առաջնորդ Նասեր խան Ղաշղայիի գլխավորությամբ ստեղծվեց ցեղային միություն՝ կազմված ղաշղայիներից, բախթիարներից, ինչպես նաև Ֆարսի և Խուզիսթանի ցեղերից: Նրանց պահանջն էր թուդեական նախարարներին հեռացնել կառավարությունից և իրենց տալ պառլամենտական արտոնություններ⁴⁹: Ապստամբների ուժերը

⁴⁴ Արված հայտարարությունը տե՛ս British forces for Basra, "The Advocate", 06. 08. 1946 <http://trove.nla.gov.au/ndp/del/article/69059684>.

⁴⁵ Պայմանագրի ամբողջ տեքստը տե՛ս Anglo-Iraqi treaty of 1930 https://en.wikisource.org/wiki/Anglo-Iraqi_Treaty.

⁴⁶ Lenczowski G., Russia and the West in Iran, 1918-1948, New York, 1949, p. 304:

⁴⁷ "Известия", 05.10.1946.

⁴⁸ Lenczowski G., նշվ. աշխ., էջ 305:

⁴⁹ Трубецкой В., Бахтиары (Оседло-кочевые племена Ирана), Москва, 1966, с. 97. Նշենք, որ արդյունքում 1947 թ. 15-րդ գումարման մեջլիսում Աշայեր կուսակցությունը, որը կազմված էր հարավային ցեղերի ներկայացուցիչներից՝

գրավեցին Բուշեիրը, Աբադեհը, Քազերունը, Բանդար-Ամիրը և պաշարեցին Շիրազը: Խորհրդային մամուլն ու ռադիոն բացահայտ մեղադրում էին քրիստոնեական կառավարությանը ապստամբություն կազմակերպելու մեջ: Մեղադրանքներ էին հնչում հատկապես Անվազի գլխավոր հյուպատոս Ալեն Չարլզ Տրոտտի, Սպահանում գլխավոր հյուպատոս Ս. Ա. Կոլտի և ցեղային մասնագետ գեղապետ Հ. Ջ. Անդերվուդի հասցեին: Իրանական կառավարությունը հոկտեմբերի 1-ին պաշտոնապես պահանջեց, որ Տրոտտը պաշտոնից ազատվի⁵⁰: Մի օր առաջ Նասեր խանը ապստամբ ցեղերի անունից իրանական կառավարությանը 24 ժամվա վերջնագիր ներկայացրեց՝ պահանջելով կառավարությունից Ֆարսի ցեղերին տրամադրել ինքնավարություն: Իրանական կառավարությունը չընդունեց վերջնագիրը, սակայն մեղմեց իր դիրքորոշումը և երկու շաբաթ անց համաձայնություն ձեռք բերվեց Նասեր խանի և Շիրազի կայազորի պետ գեներալ Ջահեդիի միջև: Կառավարությունը ճանաչեց ցեղերի պահանջների մեծ մասը: Հոկտեմբերի 17-ին Ղավամը հրաժարական տվեց և անմիջապես նոր կառավարության ձևավորումից հետո իր կառավարության կազմից դուրս թողեց երեք թուղեական նախարարներին⁵¹:

Կարելի է ասել քրիստոնեական տեսանկյունից ցեղային շարժումը լիովին արդարացրեց իր նպատակը, քանի որ ապստամբության հետևանքով կանխվեց նաև Թուդեի ազդեցությունն Իրանի հարավում, որտեղ գտնվում էր Անգլո-իրանական նավթային ընկերությունը (ԱԻՆԸ): Միևնույն ժամանակ այն նաև առիթ հանդիսացավ Ա. Ղավամի համար իր կառավարությունից դուրս թողնելու թուղեական երեք նախարարներին՝ «ստիպված» լինելով կատարել ցեղերի պահանջը:

Իրանից խորհրդային զորքերի դուրսբերումից հետո Ա. Ղավամը հայտարարագիր հրապարակեց, ըստ որի՝ մեջլիսի ընտրությունների ժամանակ կարգուկանոնի ապահովման նպատակով կառավարական զորքեր պետք է ուղարկվեին Իրանի բոլոր նահանգները: Այդ գաղափարը նույնիսկ 27-ին իր հերթին ողջունել էր Իրանում ԱՄՆ դեսպան Ջ. Ալլենը՝ նշելով, որ իրանական կառավարությունը լիակատար իրա-

համարվում էր հզոր կուսակցություններից մեկը և մեջլիսի 136 տեղից 35-ը տրվեց այդ կուսակցությունը: St u Roosevelt Kermit, Arabs, oil and history, New York, 1949, p. 199.

⁵⁰ «Известия», 05.10.1946.

⁵¹ «Известия», 22.10.1946.

վունք ունի ընտրությունների ժամանակ զինված ուժեր ուղարկել Իրանի բոլոր շրջանները⁵²:

Մամուլի տեղեկություններով դեկտեմբերի 9-ին իրանական կառավարությունը Ջենջանի և Իրանական Քրդստանի հատվածում էր կենտրոնացրել իր ժանդարմերիան և մեծ թվով զրահատեխնիկա⁵³: Դեկտեմբերի 10-ին Ա. Ղավամը հեռագիր ուղարկեց Իրանական Ադրբեջանի գեներալ-նահանգապետ Ջավիդին, որտեղ հայտնում էր, որ կառավարական գորքերը նույն օրը մտնելու են Միանե՝ և որ դիմադրություն ցուցաբերելու դեպքում գորքերին հրամայված է խստորեն ճնշել այն⁵⁴: Նույն օրն իրանական կառավարության զինուժը, ինչպես նաև ամերիկացի ռազմական խորհրդական՝ գեներալ Ն. Շվարցկոպֆի անմիջական հրամանատարությամբ գործող ժանդարմերիան, մեծաքանակ ռազմական տեխնիկայի ուղեկցությամբ մուտք գործեց Իրանական Ադրբեջան և դաժան հաշվեհարդար տեսավ Իրանական Ադրբեջանի «դեմոկրատների» հանդեպ⁵⁵:

1947 թ. հոկտեմբերի 22-ին Ա. Ղավամը, իրանական մեջլիսում հանդես գալով, նշեց, որ խորհրդա-իրանական նավթային համաձայնագիրը ստորագրվել է ճնշման արդյունքում և առաջարկեց մեջլիսի անդամներին չվավերացնել այն⁵⁶: Նույն օրն իրանական մեջլիսը ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ հրաժարվեց վավերացնել խորհրդա-իրանական նավթային համաձայնագիրը⁵⁷:

Այսպիսով 1945-1946 թթ. իրանական ճգնաժամն իրականում Միջին Արևելքում գերիշխանության համար մղվող անգլո-խորհրդային մրցակցություն էր, որում ակտիվորեն ներքաշվեց ԱՄՆ-ը:

Այն հատկանշական էր նաև նրանով, որ ՄԱԿ-ի ստեղծումից ի վեր առաջին ճգնաժամն էր, որը բարձրացվեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում:

⁵² Իսկանդարյան Գ., Իրանա-ամերիկյան հարաբերությունները 1942-1960 թվականներին, Երևան, 2011, էջ 40:

⁵³ «Известия», 13.12.1946.

* Քաղաք Իրանական Ադրբեջանի արևելյան մասում:

⁵⁴ «Известия», 19.12.1946.

⁵⁵ Международные отношения после Второй мировой войны, Том 1, (1945-1949гг.), Москва, 1962, с. 258.

⁵⁶ Իսկանդարյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 41:

⁵⁷ Международные отношения после Второй мировой войны, Том 1, (1945-1949гг.), Москва, 1962, с. 259.

Մեծ Բրիտանիան, փորձելով քողարկել Անվտանգության խորհրդում այն հանգամանքը, որ դա տարածաշրջանում իր գերիշխանության խնդիրն էր, ամեն ինչ արեց, որ ԱՄՆ-ն նույնպես ներքաշվի խնդրում և հանդես գա որպես խնդրի լուծման նախաձեռնողի կարգավիճակում (որն իրականում բարձրացրեց հենց ԱՄՆ-ի վարկանիշն Իրանում), ինչպես նաև օգտագործելով իր համար ավանդական դարձած իրանական հարավային ցեղերի գործոնը՝ ընդհանուր առմամբ այդ շրջանում հասավ իր նպատակին՝ չեզոքացնելով Իրանի հարավում գտնվող ԱԻՆԸ-ին (հետագայում՝ Բրիթիշ փեթրոլյում) սպառնացող հնարավոր խորհրդային վտանգը:

Միևնույն ժամանակ չի կարող հիացմունք չառաջացնել Իրանի վարչապետ Ա. Ղավամի գործունեությունը, ով տվյալ ժամանակաշրջանի գերտերությունների միջև ճարպկորեն խուսանավելու, ճիշտ հաշվարկված քաղաքականության և դիվանագիտական ճկուն մտքի շնորհիվ կարողացավ ստեղծված դժվարին իրադրության պայմաններում պահպանել իր երկրի միասնականությունն ու տարածքային ամբողջականությունը:

Միևնույն ժամանակ Խորհրդային Միությունն իր կոշտ և չհաշվարկված քաղաքականության արդյունքում ավելի իջեցրեց իր վարկանիշն իրանական կառավարական բարձր շրջանակներում, և մինչ այդ եղած «կոմունիստական վտանգի» հանդեպ «վախն» Իրանում առավել ուժեղացավ:

Միայն չի լինի ասել նաև, որ «սառը» պատերազմի առաջին մենամարտը Խորհրդային Միությունը տանուլ տվեց հենց Իրանում:

SOGHOMONYAN HAYK

(IOS)

THE IRANIAN CRISIS IN 1945-1946 AND THE BRITISH ATTITUDE

The article discusses the Iranian crisis and the British attitude to in the period from 1945-1946. The Iranian crisis was an Anglo-Soviet dispute over the Middle East and it was the first crisis reffered to the Security Council of the United Nations (UN) for investigation. The world powers namely Great Britain, Soviet Union and United States were deeply involved in this crisis. It is contended that Great Britain regarded the UN not more than a political instrument to achieve its ultimate aim as a key player in international

politics. The Iranian issue was the first real test of the intentions of the former Soviet Union, which occurred in a region that had been of strategic and economic importance to the British since the 19th century. At the same time by British largely support, tribal rebellion broke out in south of Iran which was largely led by the Qashqaeis and which aimed at protesting communist Tudeh Party influence in the country and at gaining certain concessions from the central government. At last the "successful dissolution" of the rebellion in the south did provide an opportunity to the government to send the Iranian military forces into Iranian Azerbaijan (Atrupatakan), restoring the government's authority there. Evidently all these processes weakened the USSR influence in Iran.